

**Orit Bashkin. The Other Iraq:
Pluralism and Culture in Hashemite Iraq.**

Stanford, California: Stanford University Press. 2009. 364 pages

אסתר מאיר-גליצנשטיין*

עיראק של העשורים האחרונים, לאחר הפיכות צבאיות עקובות מדם ותחת הדיקטטורה הברוטלית של סדאם חוסיין, מתקבעת בתודעה הקולקטיבית במערב כמקום של דיכוי. הפגיעה הקשה בחופש ההתארגנות ובחופש הביטוי, שיעורם הגדול של גולים פוליטיים מקרב האינטליגנציה העיראקית, המלחמות הרבות והטרור הפנימי, כל אלה מציינים תמונה עגומה של החברה והתרבות בעיראק. תפיסה מערבית זו חולשת לא רק על תקופת שלטונו של סדאם חוסיין אלא על עיראק בכלל, ובתוך כך נצבעים בצבעי אימה גם כארבעים שנות המלוכה ההאשמית במדינה, שהחלו עם תום מלחמת העולם הראשונה ונמשכו עד ההפיכה הצבאית ביולי 1958.

לא מעט מחקרים נכתבו על עיראק ההאשמית בהקשר של קולוניאליזם רשמי ולא רשמי ששרר בה. עניין רב עוררו כוחות האופוזיציה שפעלו בה משני צדדיה של הקשת הפוליטית: התנועה הלאומית העיראקית והגורמים הקומוניסטיים והסוציאלי-דמוקרטיים. ספרה של פרופ' אורית בשקין מתווסף למחקרים האלה, אך ייחודו בכך שהוא חושף בעיקר את הספרה הציבורית בעיראק. הנושא נבחן מתוך התמקדות באינטלקטואלים ובפעילותם הציבורית ובאינטראקציה בינם ובין הציבור הרחב, באמצעות מעקב אחר גלישתם של רעיונות מהאליטה אל יתר שכבות הציבור. בתוך כך נחשפת ההיסטוריה החברתית והתרבותית של עיראק, ונחשף המקום המרכזי שמילאו האינטלקטואלים בכינון הפרויקט הלאומי העיראקי: היסטוריונים, מורים, סופרים ומשוררים, עיתונאים ועוד. הם שחשפו את חטאיו של הקולוניאליזם המודרני והם שביקרו את הפרויקט הלאומי העיראקי. דעותיהם ועמדותיהם כפי שהן מתוארות בספר מספקות לנו תובנות לא רק על ההיסטוריה של עיראק אלא גם על משמעות המודרנה והקולוניאליזם ועל הדרכים שבהן נוצרים ומעוצבים ספרה ציבורית, מנהל מדינתי וחברה אזרחית בתוך הקשר קולוניאלי ופוסט-קולוניאלי. יתר על כן, בעיראק האחרת מתגלה עיראק כמקום של חיי תרבות תוססים וסוערים שבמסגרתם התנהל ויכוח ער על עיצוב דמותה החברתית, התרבותית והפוליטית של המדינה. את התשתית לשיח הניחו ספרות אירופית עשירה וספרות ערבית מודרנית שהגיעה ממרכזי התרבות של המזרח התיכון, והשיח עצמו התנהל בעשרות עיתונים וכתבי עת שיצאו לאור בעיראק, וכן ביצירות מקוריות של פרוזה ושירה.

למרות משטרה הפרלמנטרי, עיראק מעולם לא הייתה דמוקרטית. בשנות העשרים של המאה העשרים היא התקיימה כמנדט בריטי, ולאחר שזכתה בעצמאות ב-1932, התקיימה כמדינת חסות בריטית לא רשמית. שנות העשרים המוקדמות היו שנים של חופש יחסי, ומגוון דעות התקיימו זו בצד זו בספרה הציבורית. בעשורים שאחרי כן ידעה עיראק פריחה

* מכון בן גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן גוריון בנגב

תרבותית שהתבטאה בצמיחה ובהתרחבות של מוסדות השכלה גבוהה, בפעילות של ארגוני נשים למען זכויות נשים, בייסוד אגודות של אמנים וארגונים ספרותיים, בהקמת תיאטרון ממסדי, ואף במפנה בתחום השירה והפרוזה.

כוחה של המדינה עלה בד בבד עם התרחבות המעמד הבינוני, ואינטלקטואלים רבים השתלבו בשירות המדינה ואימצו דפוסי חשיבה אנטי דמוקרטיים. בשקין מייחדת מקום נרחב לתיאור הקונפליקט בין תומכי המשטר ובין מתנגדיו, קבוצות סוציאל-דמוקרטיות והמפלגה הקומוניסטית שתמכו בפלורליזם והתווכחו על אופייה ועל מרכיביה של הדמוקרטיה. הם ביקרו את המדינה בנושאים של צדק חברתי, זכויות נשים ואופייה של העצמאות העיראקית. את המעצמות האירופיות הם ביקרו על בזיון אוצרות המדינה, בעיקר הנפט, ואת האליטה המקומית הם ביקרו על ששיתפה פעולה עם השלטון הקולוניאלי. הם שאפו להקים בעיראק חברה מודרנית, חופשית וחילונית ולכונן בה משטר דמוקרטי. במקום תכניות הרפורמה הכושלות של השלטון העיראקי והבריטים הם הציעו מודלים חלופיים רדיקליים. הממסד המלוכני הגביל את מבקריו באמצעות צנזורה, עונשי ממון ומאסר, ואף גלות. רבים ממנהיגי האופוזיציה מימין ומשמאל גורשו אל מחוץ לגבולות עיראק, אחרים נכלאו ועונו, והיו מנהיגים, בעיקר קומוניסטים, שהוצאו להורג.

בחלקו האמפירי של הספר מסתמכת בשקין על מסמכים מתיקי משרד החוץ הבריטי והשגרירות בבגדאד, על פרסומים שיובאו לעיראק בתקופה הנחקרת והשפיעו על השיח הציבורי, ובעיקר על מקורות מקומיים: עיתונים, ספרים, מפמלטים ועלונים שיצאו לאור בעיראק, גם כאלה שהופיעו למשך פרקי זמן קצרים. הספר מחדש בתיאור ובניתוח של כתבי האינטלקטואלים העיראקים ומעשיר את הדיון האקדמי על החברה העיראקית. מעניין במיוחד החלק המוקדש להגותו של פאהד, הלוא הוא יוסוף סלמן יוסוף, מנהיגה הבלתי מעורער של המפלגה הקומוניסטית העיראקית שהוצא להורג ב-1949. במאמריו שפורסמו בעיתונות הקומוניסטית התמקד בזכות לחופש דיבור, להתאגדות ולקיום בחירות חופשיות ותבע שוויון חברתי. פאהד כתב על כוחה וחשיבותה של התקשורת בהבניית לגיטימציה לשלטון, אך גם בניפוצה. הוא חשף את תרומתו של השיח הציבורי ליצירת מה שכינה "תודעה כוזבת" על ידי הצגת החברה העיראקית כמי שזקוקה להדרכתה של מדינת תרבות כבריטניה, וטען שבכך הוא בעצם כלי בידי השליטים הקולוניאליים. פאהד ביקר גם את כניעתה הדוממת של העיתונות הממסדית, שצנזרה את עצמה לנוכח אינטרסים כלכליים ואחרים.

דרך העיסוק בשיח האינטלקטואלי ומתוך דיון במקורותיהם ובוהותם הדתית והאתנית של משתתפי השיח הדמוקרטי משחזרת בשקין את קווי היסוד של החברה האזרחית בעיראק האחרת לאורך ארבעה עשורים. מתברר שעילית זו כללה את כל הקבוצות בחברה העיראקית: שיעים, סונים, יהודים, כורדים ותורכמנים. שבירת קווי ההפרדה הסקטוריאליים אפיינה את הפעילות כולה ופתחה פתח להשתלבותם המלאה של אינטלקטואלים יהודים שפעלו במסגרת הסוציאל-דמוקרטים והקומוניסטים לצדם של עמיתיהם המוסלמים והנוצרים. הפעילות התנהלה סביב בתי הוצאה לאור, ארגוני עובדים ומפלגות פוליטיות והתקיימה בסלונים פרטיים, במועדונים חברתיים, בבתי קפה ועוד. בתי הקפה הללו, שסימלו בעיני הכותבים הקולוניאליים את ניוונו ואת שקיעתו החברתית והתרבותית של המזרח, מתוארים בספר זה כמקומות של עשייה תרבותית חדשנית וחתרנית. בנקודה זו מתכתב הספר עם זיכרונותיו של ששון סומך בספרו בגדאד, אתמול, המתארים את הפעילות האינטלקטואלית הערה בבגדאד של שנות הארבעים.

נוסף על הארתם של תחומים ונושאים חדשים, חשיבותו של הספר טמונה בהסתכלות חדשה על החברה והתרבות בעיראק דרך הדיון בספרה הציבורית ולאורן של תיאוריות פוסט־קולוניאליות. שלא כמו חוקרים אחרים, בשקין אינה מחפשת בתקופת המלוכה את ההסבר לדרכה הפוליטית של עיראק אל זרועות הדיקטטורה של סדאם חוסיין, אלא בוחנת את התקופה בפני עצמה. כך היא מגלה אותה מחדש ומוצאת בה שלל אפשרויות, שרודנות היא רק אחת מהן. הספר חשוב גם בהקשר היהודי, מפני שהוא מציג את החברה האזרחית שבה היו היהודים שותפים בתקופה הפורמטיבית של ערב הגירתם מעיראק.

ואף על פי כן, אי אפשר להתעלם מהפרספקטיבה ההיסטורית, וזו חותרת מתחת לקונספט המרכזי של הספר. הרי אותה אינטליגנציה עיראקית לא הצליחה להגשים את יעדיה, וחלקים ממנה אף היו אחראים או שותפים לחולייה המדכאים של המדינה. מה היה אפוא משקלו של הרעיון הדמוקרטי בתוך הפעילות הרעיונית והפוליטית של עיראק בתקופה ההאשמית, ועד כמה אפשר לדבר על קיומו של שיח דמוקרטי כשהאינטלקטואלים מכל קצות הקשת הפוליטית עסקו, מלבד בשיח הדמוקרטי והפלורליסטי, בעיקר בתהליך של בניוי אומה עיראקית מאוסף של קבוצות אתניות ודתיות, תהליך שביצעו רשויות המדינה כשרירותיות רבה. לא הדמוקרטיה ניצחה בסופו של התהליך הזה, אלא דווקא הכוח הצבאי שהביא למשטר טוטליטרי. בפרספקטיבה היסטורית, עוצמתו של התהליך מפחיתה מערכו של השיח הדמוקרטי בעיראק בתקופת המלוכה ומציגה אותו כשיח שולי. בהתייחסה לעניין זה טוענת פרופ' בשקין שחשיבותה של אליטה אינטלקטואלית, גם אם אינה מצליחה להגשים את יעדיה, נמדדת בעצם תרומתה לתרבות, לספרות, לפילוסופיה ולביקורת החברתית. מבחינה זו אין ספק שזהו ספר חשוב ומאיר עיניים, הן כחלק מהמחקר ההיסטורי של עיראק והן בהצגת התפתחותה של חברה אזרחית בעיראק בעבר, שאולי יש לה סיכויים לצמוח גם היום, בנסיבות המשתנות של השלטון בארץ זו.

מקורות

סומך, ש' (2004). בגראד, אתמול. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.